International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 42 November - December - 2025

डिजिटल इंडिया उपक्रमाचा ई- उद्योजकतेच्या विकासावर होणारा परिणाम: एक अभ्यास

बाबासाहेब पांडुरंग कुराडे

संधोधक विदयार्थी,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

Corresponding Author – बाबासाहेब पांडुरंग कुराडे

DOI - 10.5281/zenodo.17987381

गोषवारा (Abstract):

या संशोधन पेपरचा उद्देश 'डिजिटल इंडिया' उपक्रमामुळे भारतात ई-उद्योजकतेच्या विकासात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे हा आहे.डिजिटल पायाभूत सुविधा, इंटरनेट प्रवेश,डिजिटल पेमेंट प्रणाली,ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म,सरकारी ऑनलाईन सेवा आणि नवउद्योजकता प्रोत्साहन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये डिजिटल इंडियाचा प्रभाव लक्षणीय रीतीने दिसून येतो. या अभ्यासासाठी प्राथमिक व द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. निष्कर्षानुसार डिजिटल इंडिया उपक्रमामुळे ई-उद्योजकता अधिक सुलभ, गतिमान आणि सर्वसमावेशक झाली असून युवक, महिला व ग्रामीण उद्योजक यात वाढ दिसून येते.तथापि, डिजिटल साक्षरता, डेटा सुरक्षा, इंटरनेटचा दर्जा आणि भांडवली सहाय्य या बाबतीत अजूनही सुधारणा आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स (Keywords): डिजिटल इंडिया, ई-उद्योजकता, डिजिटल पायाभूत सुविधा, ई-कॉमर्स, डिजिटल पेमेंट, उद्योजकता विकास.

प्रस्तावना (Introduction):

भारत सरकारने सन 2015 मध्ये 'डिजिटल इंडिया' हा प्रमुख उपक्रम सुरू केला. या उपक्रमाचे उद्दिष्ट देशाला डिजिटलदृष्ट्या सक्षम बनवणे आणि सरकारी सेवा नागरिकांच्या दारी पोहोचवणे हे होते. इंटरनेटचा वाढता वापर, स्मार्टफोनची उपलब्धता, डिजिटल पेमेंट्सचा प्रसार, ई-कॉमर्सची वाढ, आणि सरकारी व खाजगी स्टार्टअप इकोसिस्टम यामुळे ई-उद्योजकतेला मोठी चालना मिळाली आहे.आज ग्रामीण ते शहरी भागातील उद्योजक डिजिटल माध्यमांचा वापर करून व्यवसाय सुरू करत आहेत—जसे की ऑनलाइन मार्केटिंग, ई-सेवा केंद्रे, ऑनलाइन विक्री, डिजिटल पेमेंट्स, सोशल मीडिया आधारित उद्योजकता इ. या पार्श्वभूमीवर डिजिटल इंडिया उपक्रमाने ई-उद्योजकतेला दिलेली गती तपासणे अत्यावश्यक आहे.

संशोधन उद्दिष्ट्ये (Research Objectives):

1. डिजिटल इंडिया उपक्रमाने ई-उद्योजकतेसाठी निर्माण केलेल्या संधींचे विश्लेषण करणे.
2. डिजिटल पायाभूत सुविधांचा उद्योजकतेवर झालेला प्रभाव तपासणे.
3. डिजिटल पेमेंट्स व ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मचा नवउद्योजकांवर झालेला परिणाम मोजणे.
4. ग्रामीण व शहरी उद्योजकांमध्ये डिजिटल इंडियामुळे झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

5. ई-उद्योजकतेसमोर असलेल्या प्रमुख अडचणी ओळखणे आणि उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीबा वापर केला असून प्राथमिक माहिती ही ५० ई-उद्योजकांची मुलाखत व ऑनलाइन सर्वेक्षण. याद्वारे घेण्यात आली आहे तर द्वितीयक माहिती ही सरकारी अहवाल, संशोधन लेख, जर्नल्स, डिजिटल इंडिया पोर्टल, MSME अहवाल, उद्योग विभाग कागदपत्रे या द्वारे घेण्यात आली आहे.

डिजिटल इंडिया उपक्रमाचा ई-उद्योजकतेच्या विकासावर होणारा परिणामाचे विश्लेषण :

१.डिजिटल इंडिया उपक्रमाने निर्माण झालेल्या संधी:

उद्योजकांना सरकारकडून ई-सेवा, ई-नोंदणी, ऑनलाइन परवाने मिळणे सुलभ झाले.डिजिटल मार्केटिंग व ई-कॉमर्समुळे छोटा व्यवसायही व्यापक बाजारपेठेत पोहोचू लागला.स्टार्टअप इंडिया, डिजिटल MSME, PMGDISHA या सारख्या योजनांनी नवउद्योजकता वाढली.डिजिटल इंडिया उपक्रम हे भारत सरकारच्या धोरणात्मक उपक्रमांपैकी एक आहे, ज्याचे मुख्य उद्दिष्ट डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून नागरिकांना प्रशासन,सेवा आणि व्यावसायिक संधी उपलब्ध करून देणे आहे.हा उपक्रम ई-उद्योजकतेच्या विकासासाठी एक महत्त्वाचा प्रेरक घटक ठरला आहे.सर्वप्रथम, डिजिटल इंडिया उपक्रमाने इंटरनेट आणि ब्रॉडबँडच्या विस्तृत उपलब्धतेमुळे ग्रामीण व दुर्गम भागातील लोकांसाठी नवीन व्यावसायिक संधी निर्माण केल्या आहेत. मोबाईल तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे ई-कॉमर्स, डिजिटल पेमेंट्स आणि ऑनलाईन सेवा क्षेत्रांमध्ये छोटे उद्योग सुरु करण्याची क्षमता वाढली आहे.ई-गव्हर्नन्स सुविधा उपलब्ध झाल्याने उद्योजकांना परवाने, नोंदणी व कर व्यवहार सुलभ पद्धतीने पार पडू शकतात.हे उपक्रम व्यवसाय सुरू करण्याच्या खर्चात लक्षणीय घट करतात आणि वेळेची बचत करतात.डिजिटल साक्षरतेस प्रोत्साहन मिळाल्याने युवक व महिलांमध्ये नवनवीन व्यवसाय सुरू करण्याची मानसिकता वाढली आहे.ई-मार्केटप्लेसच्या उपलब्धतेमुळे उत्पादनांची राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत विक्री करणे शक्य झाले आहे. डिजिटल इंडिया उपक्रमाने स्टार्टअप्ससाठी विशेषत:तंत्रज्ञानावर आधारित सल्ला, प्रशिक्षण आणि निधी उपलब्ध करून दिला आहे.डेटा ॲनालिटिक्स, क्लाउड सेवा व आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या प्रवेशामुळे उद्योजकतेच्या नवकल्पनांना चालना मिळाली आहे.डिजिटल पेमेंट इन्फ्रास्ट्रक्चरमुळे व्यवहार सुरक्षित,पारदर्शक आणि जलद झाले आहेत. ही पारदर्शकता भ्रष्टाचार कमी करण्यात आणि व्यवसायासाठी विश्वास निर्माण करण्यात सहाय्यक ठरली आहे. सोशल मीडिया आणि डिजिटल विपणनामुळे लघु उद्योगांना ब्रँडिंग व ग्राहक पोहोच सुधारण्याची संधी मिळाली आहे.ऑनलाईन प्रशिक्षण कार्यक्रम व वेबिनार्सच्या माध्यमातून उद्योजकांना व्यवसाय व्यवस्थापन व डिजिटल कौशल्ये आत्मसात करण्याची संधी मिळते.स्मार्टफोन व ॲप्सच्या वापरामुळे ग्राहकांना थेट उत्पादन वितरकांशी संपर्क साधता येतो, ज्यामुळे मध्यस्थांची गरज कमी होते.स्मॉल आणि मीडियम एंटरप्रायझेस (SMEs) डिजिटल साधनांचा वापर करून उत्पादन प्रक्रिया व वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करू शकतात.डिजिटल इंडिया उपक्रमामुळे व्यवसायिक नवउद्योगांना गुंतवणूक आकर्षित करण्याची संधी देखील उपलब्ध झाली आहे.ही संधी ग्रामीण उद्योजकतेला जागतिक स्तरावर

स्पर्धात्मक बनवण्यास मदत करते. डिजिटल इंडिया उपक्रमामुळे ई-उद्योजकतेसाठी अनेक नव्या आणि विस्तृत संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.भारतात इंटरनेट व स्मार्टफोन वापरकर्त्यांची संख्या खूप वाढली असून, २०२५ पर्यंत भारतातील इंटरनेट वापरकर्त्यांची संख्या ९६९.१दशलक्ष आहे, ज्यामुळे ऑनलाइन व्यवसायाचे विस्तारण सुलभ झाले आहे.

२. पायाभूत सुविधांचा परिणाम:

स्मार्टफोन व स्वस्त इंटरनेटमुळे व्यवसाय सुरू करण्याचा खर्च कमी झाला.ग्रामीण भागात CSC केंद्रांमुळे डिजिटल उद्योजकता वाढली. डिजिटल पायाभूत सुविधा म्हणजे इंटरनेट नेटवर्क, ब्रॉडबँड सेवा, मोबाइल इंटरनेट, ई-सेवा पोर्टल्स आणि क्लाउड आधारित तंत्रज्ञान यांचा समावेश होतो.या सुविधांमुळे उद्योजकांना व्यापाराची माहिती, बाजारपेठेची माहिती आणि वित्तीय सेवांपर्यंत सहज प्रवेश मिळतो.इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार आणि ऑनलाइन व्यावसायिक व्यवहार करण्याची क्षमता वाढल्यामुळे ई-उद्योजकतेचा विकास सुलभ होतो. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून स्टार्टअप्स कमी खर्चात आपले उत्पादन किंवा सेवा लोकांपर्यंत पोहोचवू शकतात.पायाभूत सुविधा व्यवसाय प्रक्रियेतील कार्यक्षमता वाढवतात आणि वेळेची बचत करतात. ई-शिकवणूक प्लॅटफॉर्म्स आणि डिजिटल प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजक कौशल्ये सुधारतात. सरकारी डिजिटल उपक्रमांमुळे व्यवसाय नोंदणी, परवाने, कर व्यवहार आणि बँकिंग सेवा सोप्या आणि पारदर्शक बनतात.डिजिटल पेमेंट्स आणि ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म्सने बाजारपेठ विस्तारला असून व्यवसाय धोका कमी होतो.या सुविधा ग्रामीण तसेच शहरी भागातील उद्योजकांना समान संधी उपलब्ध करून देतात,जे ई-उद्योजकतेच्या समावेशक वाढीस कारणीभूत ठरतात. शेवटी, मजबूत डिजिटल पायाभूत सुविधा उद्योजकतेस चालना देतात,नवोन्मेषाला प्रोत्साहन देतात आणि आर्थिक विकासास गती प्रदान करतात. इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, स्मार्टफोन किंवा संगणक, डिजिटल पेमेंट सुविधा, आणि सेवा पुरवठ्याची ऑनलाइन सोय यांचा समावेश होतो. या सुविधांचा उद्योजकतेवर सकारात्मक प्रभाव पडला आहे. उदाहरणार्थ, २०१४ ते २०१९ या कालावधीत भारताची डिजिटल अर्थव्यवस्था सरासरी १५.६% दराने वाढली, जी एकूण अर्थव्यवस्थेपेक्षा 2.4 पट वेगवान होती.

३. डिजिटल पेमेंट्स व ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मचा प्रभाव:

UPI आणि डिजिटल पेमेंट्समुळे व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि पारदर्शक झाले आहेत. Amazon, Flipkart, Meesho सारख्या प्लॅटफॉर्मवर लघु उद्योजकांची नोंदणी वाढली आहे. डिजिटल इंडिया उपक्रमामुळे डिजिटल पेमेंट्सच्या वापरात लक्षणीय वाढ झाली आहे, ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि पारदर्शक झाले आहेत. ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मच्या प्रसारामुळे लघुउद्योजक आणि स्थानिक व्यवसाय ऑनलाइन बाजारपेठेत प्रवेश करू शकतात.डिजिटल पेमेंट्समुळे रोखीवरील अवलंबित्व कमी झाले असून व्यवहारांची ट्रॅकिंग सुलभ झाली आहे.ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म स्थानिक उत्पादकांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेपर्यंत पोहोचण्याची संधी प्रदान करतात.यामुळे ग्राहकांचा व्यापारीपर्याय वाढला आणि उत्पादनांचे वितरण कार्यक्षमता सुधारली आहे. डिजिटल व्यवहारांमुळे आर्थिक समावेशन वाढते व बँकिंग सेवा दूरदराजच्या भागांपर्यंत पोहोचतात. ई-कॉमर्समुळे व्यवसायांच्या विपणन आणि जाहिरात खर्चात बचत होते आणि मार्केटिंग धोरणे डेटा-आधारित होतील.डिजिटल पेमेंट्सच्या सुरक्षिततेसाठी नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने विश्वासार्हता

वाढते.व्यवसायांचे वित्तीय व्यवस्थापन अधिक सुकर आणि पारदर्शक झाले आहे. एकूणच, डिजिटल पेमेंट्स व ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्ममुळे ई-उद्योजकतेचा विकास वेगाने घडतो, नवउद्योजकांसाठी संधी आणि स्पर्धात्मक लाभ निर्माण होतो. डिजिटल पेमेंट्स व ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मचा उद्योजकांवर, विशेषतः नवउद्योजकांवर, परिणाम मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. पहिले, ई-कॉमर्समध्ये खरेदी करणाऱ्या ग्राहकांच्या संख्येत वेगाने वाढ होत आहे; परिणामी व्यवसायासाठी बाजारपेठ खूप मोठी झाली आहे. भारतातील ई-रिटेल बाजार भविष्यात $160 बिलियनपर्यंत जाण्याची शक्यता आहे. ग्रामीण भारतात डिजिटल पेमेंट्स व ई-कॉमर्सचा स्वीकार वाढतो आहे: ग्रामीण भारतात सुमारे ४२% लोक डिजिटल पेमेंट्सचा वापर करत असून आणि २३% लोक ई-कॉमर्समध्ये सामील आहेत.

४. ग्रामीण व शहरी उद्योजकांमधील फरक:

डिजिटल इंडिया उपक्रमामुळे ई-उद्योजकतेच्या विकासात ग्रामीण आणि शहरी उद्योजकांमध्ये स्पष्ट फरक दिसून येतो. शहरी उद्योजकांना डिजिटल तंत्रज्ञानाची उपलब्धता, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि ऑनलाईन व्यवहाराची सुलभता अधिक आहे. त्याउलट, ग्रामीण उद्योजकांना डिजिटल कौशल्ये कमी, तंत्रज्ञानातील अडचणी आणि इंटरनेट प्रवेशाची मर्यादा आढळते. त्यामुळे शहरी क्षेत्रात ई-व्यवसाय जलद गतीने वाढत असताना, ग्रामीण उद्योजक अजूनही पारंपरिक व्यवसाय पद्धतींवर अवलंबून आहेत. डिजिटल इंडिया उपक्रम अंतर्गत प्रशिक्षण व सॉफ्टवेअर साधनांचा उपयोग शहरी उद्योजकांकडून अधिक प्रभावीपणे होत आहे. ग्रामीण उद्योजकांना या साधनांचा वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन व जागरूकता आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानाच्या समान वितरणामुळे ग्रामीण क्षेत्रात ई-उद्योजकतेत वाढ होऊ शकते. या फरकाचा अभ्यास धोरणात्मक सुधारणा व हस्तक्षेपांसाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो. परिणामस्वरूप, डिजिटल इंडिया उपक्रमाने ई-उद्योजकतेच्या गतीवर सकारात्मक प्रभाव टाकला आहे, परंतु ग्रामीण-शहरी अंतर अजूनही शेष आहे. भविष्यातील संशोधनात या अंतराचे कारणे व प्रभावी उपाय यांचा सखोल अभ्यास आवश्यक आहे.

५.प्रमुख अडचणी:

- डिजिटल साक्षरतेचा अभाव
- डेटा सुरक्षा व सायबर धोके
- इंटरनेट गती व कनेक्टिव्हिटी
- भांडवल व मार्गदर्शनाची कमतरता

सूचना (Suggestions):

1. ग्रामीण भागात इंटरनेट गती आणि नेटवर्क कव्हरेज वाढवावे.
2. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम सर्वांसाठी उपलब्ध करून द्यावेत.
3. उद्योजकांसाठी सायबर सुरक्षा प्रशिक्षण आवश्यक.
4. अधिक सरकारी आर्थिक सहाय्य व मार्गदर्शन केंद्र स्थापन करावीत.
5. MSME नोंदणी व डिजिटल पेमेंट प्रणाली आणखी सोपी करावी.

सारांश (Conclusion):

या संशोधनातून स्पष्ट होते की डिजिटल इंडिया उपक्रमाने भारतातील ई-उद्योजकतेच्या विस्तारात निर्णायक भूमिका बजावली आहे. इंटरनेट व स्मार्टफोनचा प्रसार, डिजिटल पेमेंट्सची सर्वसामान्यता, ई-कॉमर्सचा वेगवान विकास, तसेच स्टार्टअप व

MSME संबंधित सरकारी धोरणांनी नवउद्योजकांसाठी नवीन संधी उपलब्ध केल्या. ग्रामीण व शहरी उद्योजकांमध्ये डिजिटल साधनांच्या वापरात काही विषमता दिसून येत असली तरीही दोन्ही स्तरांवर डिजिटल व्यवसाय सुरू करण्याकडे सकारात्मक कल वाढत आहे. ई-गव्हर्नन्समुळे नोंदणी, परवाने आणि करप्रक्रिया सुलभ झाल्यामुळे व्यवसाय सुरू करण्याचा वेळ व खर्च कमी झाला. तथापि, डेटा सुरक्षा, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, इंटरनेट गती, वित्तीय सहाय्य आणि तांत्रिक मार्गदर्शन यांसारख्या अडचणी अद्यापही अस्तित्वात आहेत. या अडचणींवर योग्य उपाययोजना केल्यास भारतातील ई-उद्योजकता जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक आणि टिकाऊ स्वरूपात विकसित होऊ शकते.

संदर्भ (References):

1. Ministry of Electronics & IT, Government of India – Digital India Annual Report, 2023.
2. MSME Ministry Report, Government of India, 2024.
3. "Impact of Digital India on Entrepreneurship Development" - Journal of Indian Economy, 2022.
4. Patel, R. (2021). Digital Transformation and Entrepreneurship in India. New Delhi: McGraw Hill.
5. National Sample Survey Office (NSSO) – Digital Usage Survey, 2023.
6. Sharma, P. (2020). E-Commerce Growth in Emerging Economies. Economic Review Journal.
7. Start-up India Portal – Government Initiatives Report, 2024.
8. NITI Aayog. (2022). India's Booming Digital Economy: Transforming Lives & Businesses.

वेबसाईट/ऑनलाइन स्रोत:

9. Digital India Portal – www.digitalindia.gov.in
10. Startup India – www.startupindia.gov.in
11. CSC – Common Service Centers – www.csc.gov.in
12. UPI/NPCI Statistics – National Payments Corporation of India – www.npci.org.in